

The background of the cover is a dark, textured surface, possibly a canvas or paper, with numerous white, expressive brushstrokes. These strokes are thick and somewhat chaotic, creating a sense of movement and depth. Some strokes are long and sweeping, while others are more delicate and intricate. The overall effect is one of raw, emotional energy. In the upper right corner, the name 'LABARDA' is written in a simple, white, sans-serif font, with the year '1968' written below it in a similar style. The title 'ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (II)' is printed in a large, bold, black, sans-serif font across the upper half of the cover. Below the title, the names of the editors are listed in a smaller, black, sans-serif font. On the left side, there is a vertical strip of text, also in a black, sans-serif font, which reads 'ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА'. At the top left corner, there is a small, white, sans-serif logo that reads 'ФИЛМ'.

ХОЛОКАУСТ,
СЕЋАЊЕ,
КУЛТУРА (II)

LABARDA

1968

Уредници
Катарина Мелић
Милена Нешић Павковић
Драган Бошковић

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА

ФИЛМ

ФИЛУМ

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за студије сећања
Claims Conference
(Conference on Jewish Material Claims Against Germany)

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (II)

Уредници

Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Уређивачки одбор

Мр Зоран Комадина, редовни професор, декан
Проф. др Ненад Филиповић, ректор
Проф. др Славко Ђорђевић
Проф. емеритус Милена Драгићевић Шешић
Проф. др Јелена Ердељан
Др Вук Даутовић
Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Зборник је резултат истраживања у оквиру Студија Холокауста
које се под покровитељством
Claims Conference (Conference on Jewish Material Claims Against Germany)
изводе на Универзитету у Крагујевцу.

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (II)

Уредници

Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Филолошко-уметнички факултет
Крагујевац
2023.

САДРЖАЈ

Јована С. Анђелковић

СМИСАО (И ПОСЛЕДИЦЕ) УПОТРЕБЕ ФОТОГРАФИЈЕ ТЕЛА
ЖРТВЕ ХОЛОКАУСТА У МОДНОМ МАГАЗИНУ / 9

Душица З. Алексић

УЛОГА ДОСТОЈАНСТВА И МОРАЛНОСТИ У РОМАНУ
МАЧКА И МИШ ГИНТЕРА ГРАСА / 21

Жарка Свирчев

КА ПОЕТИЦИ ПОСТМЕМОРИЈЕ ДАШЕ ДРНДИЋ:
ФИГУРА НАРАТОРА / 31

Сања Д. Живковић

НЕСУОЧАВАЊЕ РОДИТЕЉА
СА НАЦИСТИЧКОМ ПРОШЛОШЋУ
У РОМАНУ У СЕНЦИ МОГА БРАТА УВЕА ТИМА / 41

Нина М. Петровић

ХОЛСТЕНВИЛ КАО СОЦИОПОЛИТИЧКА АЛЕГОРИЈА ВАЈМАРСКЕ
НЕМАЧКЕ У ВИНЕОВОМ ФИЛМУ
КАБИНЕТ ДОКТОРА КАЛИГАРИЈА / 51

Лидија Г. Пешиковић

НАЧИНИ (НЕ)СУОЧАВАЊА СА ПРОШЛОШЋУ НА ПРИМЕРУ
РОМАНА ЧИТАЧ БЕРНХАРДА ШЛИНКА / 63

Кристијина Радивојевић

ПРИКАЗ ЖИВОТА ЈЕВРЕЈА ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ
У ДЕЛИМА ДНЕВНИК ЕЛЕН БЕР
И ДОРА БРУДЕР ПАТРИКА МОДИЈАНА / 74

Катјарина С. Лазић

МУСЛИМАНИ ИЛИ НЕМОГУЋНОСТ СВЕДОЧЕЊА
О ИСКУСТВУ ЛОГОРА / 89

Ана С. Ивановић

ОДНОС ПРЕМА ПРОШЛОСТИ
И ИСТОРИЈИ ХОЛОКАУСТА СТАРО САЈМИШТЕ / 97

Стеван М. Миловановић (Даниел Перахиа)

СЕМИОТИЧКА АНАЛИЗА МАТЕРИЈАЛНИХ И НЕМАТЕРИЈАЛНИХ
ЗНАКОВА И ДОКАЗА ЈЕВРЕЈСКОГ ИДЕНТИТЕТА И ХОЛОКАУСТА
У РОМАНУ РАНИ ЈАДИ ДАНИЛА КИША / 109

Andrija Savić

AUŠVIC I BORBA ZA OPSTANAK
U ROMANU ZAR JE TO ČOVEK / 121

Ана С. Ивановић¹

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за германистику
Мастер академске студије

ОДНОС ПРЕМА ПРОШЛОСТИ И ИСТОРИЈИ ХОЛОКАУСТА – СТАРО САЈМИШТЕ

У овом раду бавићемо се местом Старо сајмиште, које током Другог светског рата добија нову сврху и постаје јеврејски логор, као и тиме какав је однос друштва и власти према овом месту, које је током своје историје постало инструмент селективног сећања, а најмање сећања на жртве холокауста. Рад пружа детаљан преглед књиге Јована Бајфорда *Старо сајмиште, место сећања, заборав и спорења*, која се бави историјом Старог сајмишта од његовог почетка па до данас. Анализом филма *Кад сване дан* осврнућемо се на причу појединца, чији су родитељи били жртве холокауста, и увидети да место страдања до дана данашњег није адекватно обележено, као и да је заинтересованост за жртве мала.

Кључне речи: *Старо сајмиште, место сећања, заборав и спорења*, Јован Бајфорд, Старо сајмиште, *Кад сване дан*, холокауст, жртве, Јуденлагер Семлин

1. Увод

Логор Старо сајмиште био је за време Другог светског рата познато место страдања и злочина над хиљадама људи. Сматра се једним од најмрачнијих места злочина у Србији и Европи, где су страдали Јевреји, а потом су се „[...] придружили и људи других вера и националности, тако да је логор постао место страдања свих антифашиста и људи неподобних да живе у нацистичком поретку” (Бајфорд 2011: 8). Ово место постало је симбол неправде и злочина који су почињени током рата, а шта представља данас, место сећања или место заборавља, покушаћемо утврдити детаљном анализом догађаја, као и односом према догађајима. Питање одговорности за злочине почињене на месту логора Старо сајмиште још увек остаје нерешено. Стога ћемо се у овом раду бавити односом према прошлости за злочине почињене на Старом сајмишту, разматрајући различите аспекте овог проблема. Као примарну литературу користићемо дело Јована Бајфорда *Старо сајмиште, место сећања, заборав и спорења* из 2011. године, које нам пружа детаљан увид о историјском концепту настанка логора, значају сећања, као и увид у истраживање на који начин сећање на злочине и патње може утицати на процес помирења и суочавања са прошлошћу. Анализираћемо теоријске приступе кривици и покушати да их објаснимо кроз историју. Као корпус послужиле филм *Кад сване дан* из 2012. године режисера Горана Паскаљевића, који се бави потресном причом страдалих у логору Старо сајмиште. Осим тога, истражићемо како су јавне политике, попут обележавања места страдања и комеморација, допринеле или отежале суочавању са прошлошћу и изградњи будућности. Циљ овог рада јесте да пружи детаљан увид у сложеност питања кривице и сећања, као и да допринесе бољем разумевању значаја сећања на место злочина.

1 anaivanovic4545@gmail.com

2. Предратна и ратна историја Старог сајмишта

Логор Старо сајмиште био је концентрациони логор који је основала нацистичка Немачка у децембру 1941. године за време Другог светског рата. У пролеће 1941. године, након инвазије Немачке на Југославију, немачка војска окупирала је Београд. Овај логор се налазио на територији данашње Србије, а река Сава постала је државна граница која је раздвајала окупирану Србију и новонасталу Независну Државу Хрватску (Бајфорд 2011: 34). Генерал Беме, који је био опуномоћени и командујући генерал у Србији, донео је одлуку о градњи логора на Београдском сајмишту и о интернирању јеврејских и ромских жена и деце у тај логор. Спровели су је немачка полиција и Организација Тот (Кољанин 1992: 145). Изградња овог сајмишта завршена је 1937. године, а његова првобитна функција била је одржавање различитих сајмова, изложби и других активности. У оквиру комплекса налазили су се павиљони за изложбе и продају различитих производа, као и ресторани, кафићи и други објекти. Београдско сајмиште убрзо је постало популарно одређиште за становнике Београда и то не само као место за забаву и трговину већ као и место за различита политичка дешавања. Бајфорд (2011: 28) у свом делу наводи:

Растући утицај Трећег рајха и Италије био је очигледан на Сајмишту. Владе обе државе користиле су своје националне павиљоне за промоцију начела нацистичког и фашистичког режима и демонстрацију своје економске доминације. Нацистичке заставе биле су истакнуте испред Немачког павиљона, чија је унутрашњост такође била украшена кукастим крстовима и другим националсоцијалистичким обележјима.

На територији окупиране Србије формирана је немачка управа, која је била одговорна за спровођење немачке политике у Србији. Једна од првих одлука коју су нацисти донели пре формирања логора била је забрана кретања Јеврејима у градском језгру Београда, што је било праћено низом рестриктивних мера усмерених против јеврејске заједнице (2011: 32). У августу 1941. године нацисти су започели радове на изградњи логора на месту некадашњег сајмишта, а назван је *Јуденлагер Семлин* – Јеврејски логор Земун (Земун је на немачком Семлин), јер се налазио на територији под контролом локалне команде у Земуну. Већ у децембру 1941. године довођене су групе Јевреја, претежно жене и деца. Услови за живот били су стравични и нехумани. Према Кољанину (1992: 96), сви се извори слажу

[...] да је највеће умирање заточеника било током прва три месеца постојања логора. Снабдевање храном било је тада најлошије, док грејања, те оштре зиме 1941/1942. године, скоро да није ни било. Глад и зима изазвали су велико ширење разних болести међу заточеницима. Део најтежих болесника упућиван је у Болницу јеврејске заједнице у Београду, где се уочи ликвидације болнице, 19. марта 1942. године, нашло 400–500 болесника из логора на Сајмишту.

Немачки стражари били су изузетно окрутни према затвореницима, често их тукли, мучили и понижавали. Затвореници су били подвргнути свакодневном физичком и психолошком злостављању.

У Јуденлагер Семлину присилно су довођени и Роми, јер су сматрани једнако „инфериорним” као и Јевреји, али у мањем обиму и уз одређена ограничења. Антиромски закони примењивани су на Роме чергаре, односно оне без сталног места боравка. Процењује се да је таквих било 1.500. Животни услови Рома пак били су нешто гори него код Јевреја. У логоре су довођени без личних ствари, те су били оскудно одевени, а много је њих умрло од промрзлина (Кољанин 1992: 104). Роми су за разлику од Јевреја имали шанси да се спасу ако су преко

пријатеља или рођака успели да прибаве документацију о сталном месту боравка. Прва група Рома пуштена је већ у јануару 1942. године, а након тога се полако све већи број Рома ослобађао и одлазио кући. Кољанину (1992: 106) тврди:

Не може се поуздано утврдити шта се десило са групом Рома, којима није имао ко да пише молбе за пуштање, као и са чергарима. Преживели се сећају да се из логора нису вратиле њихове комшије за које нису упућене молбе за пуштање, а у логору је остала и група чергара. Нејасно је да ли су они, ипак, делимично или потпуно пуштени, да ли су побијени са Јеврејима или су стрељани и покопани у, евентуално, масовној гробници уз реку Саву.

Пуштањем Рома, које је окончано до краја марта 1942, наговештаван је завршетак Јуденлагер Семлина, који је био кобан за преостале у логору. Локална нацистичка администрација пронашла је „решење” за „јеврејски проблем”, тако што је обезбедила гасни камион, који ће усмртити око 6.300 Јевреја (Бајфорд 2011: 39). Камioni су били прерађени тако да имају затворени део у којем би се жртве превозиле, а затим би се у тај део убризгавао издврни гас из камионовог мотора. Овај процес настављао би се све док жртве не би умрле од тровања гасом. Тако су усмртили 100 људи за период између 10 до 15 минута. Жртвама није речено куда су их водили, већ само да је логор неопходно испразнити како би на Сајмиште довели комунисте. По сведочењу преживеле Хедвиге Шонхајн, која је касније ослобођена као швајцарска држављанка, сазнајемо да су се неки од заточеника пријављивали као добровољци, а међу њима је било и деце. Тако је транспорт долазио и одлазио сваког дана. „Од скоро 7.000 Јевреја заточених на Сајмишту, мање од 50 је преживело. Оне су ослобођене, углавном на основу тога што су биле удате за Србе или страни држављани.” (Бајфорд 2011: 41) Убрзо потом Србија је постала „очишћена од Јевреја”, а августа 1942. Харалд Турнер званично је обавестио Берлин да „јеврејско питање” у Србији више није актуелно. Након тога, логор на Сајмишту мења своју намену и своје име у Анхалтерлагер Семлин. У мају 1942. концентрациони логор Сајмиште у Београду, који је претходно служио за заточење Јевреја, постао је прихватни логор за српске таоце, политичке затворенике и заробљене партизане. У Анхалтерлагеру су владали брутални услови, а смртност међу заточеницима била је велика. Више од 16.500 заточеника доведено је на Сајмиште у првих осам месеци постојања Анхалтерлагера (мај – децембар, 1942), а око 6.000 заточеника тамо је изгубило животе 1943. и 1944. године. Последња група жена из логора Анхалтерлагер Семлин предана је српским колаборационистичким властима у марту 1944 (Бајфорд 2011: 41–48). Бајфорд (2011: 48) истиче да жртве Анхалтерлагера нису биле мета организованог уништавања једног народа, те Јеврејски логор на Сајмишту има веома важно место у историји Другог светског рата у Србији. Овде се наглашавањем специфичности судбине Јевреја у овом логору не оспоравају патње нејеврејских жртава, већ има за циљ „[...] једноставно да укаже на разлику између политике 'коначног решења јеврејског питања' као историјског феномена и других злочина против цивилног становништва, талаца, заробљеника и принудних радника, које су Немци и њихови савезници починили широм окупиране Европе, укључујући и у Србији” (Бајфорд 2011: 49). Међутим, након Другог светског рата ретко се препознавао Холокауст као специфичност логора Сајмиште, што је било потребно променити и обележити као део историје који се не сме запоставити.

3. Истрага о злочинима на Сајмишту

Југословенска комисија за истраживање ратних злочина била је првенствено фокусирана на прикупљање изјава сведока и жртава. Комисија је за пет година добила 1.487.730 докумената из добровољних извештаја и изјава сведока. Званичници комисије ретко су имали прилику да саслушају осумњичене или ратне заробљенике, јер их је обично држао безбедносни апарат који им је одбијао приступ. Као резултат тога, истражитељи су, поред саслушања сведока, прикупљали доказе вршењем увиђаја на местима злочина, а повремено и ексхумацијом масовних гробница. У првим месецима истраге истражитељи су трагали за посмртним остацима жртава чија локација још увек није била позната. Анкетна комисија од јануара до марта 1945. извршила је ексхумацију масовних гробница на три локације у близини Сајмишта, где су, како се сумња, биле сахрањене жртве (Бајфорд 2011: 56). Сврха ексхумација првенствено је била пребројавање жртава и утврђивање узрока смрти. Међутим, истражитељи нису трошили много времена на ископавање масовних гробница јер нису веровали да ће ова врста прикупљања доказа значајно допринети истрази. Штавише, за то су били потребни значајни ресурси и стручни кадар, које комисија није имала. По завршетку истраге, посмртни остаци враћени су у гробове и поново сахрањени без напора да се идентификују жртве. Оно што Бајфорд (2011: 59) истиче као посебно занимљиво, а што се тиче одбацивања кривице, јесте да се на списку ратних злочинаца не налази ниједан високи немачки официр са територије окупиране Србије. Наведена су само имена заповедника логора и представника немачких војних снага из Земунa, а поред њих наша су се имена усташких вођа – Дидо Кватерник и Анте Павелић. Случајна или пак намерна неупућеност састављача извештаја довела је до њихових претпоставки да се Земунски логор налазио под јурисдикцијом немачких снага у Земуну, а одговорност за злочине приписана је лидерима НДХ-а с обзиром на то да се логор налазио на територији те државе.

4. Пренебрегавање прошлости

Бајфорд (2011: 66–79) описује занимљив однос према прошлости након завршетка рата, односно изменом намене простора Сајмишта, који постаје центар друштвеног живота омладинских бригада. Организовани су разни културно-уметнички догађаји. Иако је Старо сајмиште имало важну улогу у друштвеном животу посетилаца, нема доказа да су млади људи били свесни њене прошлости. Непознавање историје страдања људи током рата може се приписати томе што су Омладинске бригаде долазиле у Београд из различитих делова Југославије. Руководиоци, који су били свесни историје Сајмишта, нису настојали да то промене, па није било спомињања о предратној и ратној историји овог места ни у једном тексту у ком се писало о Сајмишту. Тек један чланак спомиње логор унутар исповести саговорнице, али се на њеном примеру види да часопис није читаоце упутио на чињеницу да се логор налази на месту где су боравили припадници омладинских бригада. У јуну 1948. године лист *Нови Београд* објавио је чланак о томе како омладинци уређују простор некадашњег логора и праве лепу и чисту околину, али нигде није поменуто да Сајмиште оставља за собом битан траг прошлости, а да омладинци нису свесни шта се крије иза крша и лома који су ту затекли. Сајмиште је представљено као ругло које треба очистити и поправити, а озелењавање Сајмишта није било усмерено ка сећању на жртве логора, већ ка занемаривању прошлости „[...] а све у име чистије ратних рушевина и креирање боље и светлије будућности”

(Бајфорд 2011: 73). Радне бригаде ангажоване на изградњи Новог Београда третирале су Сајмиште искључиво као парцелу, која ће због своје локације послужити за градњу која у себи нема места ни за какве успомене на прошлост. Током педесетих година долазе уметници на Сајмиште, али се не задржавају предуго због свести да живе на простору где су некада страдали људи. Ни Омладинске бригаде никада се нису вратиле на Сајмиште.

5. Пут ка меморијализацији Холокауста

Адекватна меморијализација страдалих Јевреја у логору Јуденлагер Семлин и даље није постигнута. До краја седамдесетих година Сајмиште није конкретно важило за место на коме су страдали Јевреји. Приоритет се стављао на југословенске борце против фашизма, док су концентрациони логори запостављени јер не спадају у „велики наратив о величанственом отпору или подједнако величанственој партизанској борби” (Бајфорд 2011: 87). Године 1951. жртве добијају свој први споменик, и то не на месту некадашњег логора, већ у насељу Бежанија, који притом у свом натпису помиње жртве као народне хероје, пале борце, односно најбоље синове и кћери, који су дали своје животе за слободу. О страдању Јевреја није било ни речи. Други споменик жртвама Сајмишта подигнут је 1957. а посвећен је жртвама фашистичког терора. Овакву стратегију одбацивања прошлости и његовог обликовања по сопственим потребама Асманова сврстава у стратегију кривотворења, коју уочавамо и на примеру немачке историје. „[...] ни националсоцијалистичка прошлост ни Холокауст не играју у немачким породицама значајну улогу – за разлику од сећања у којима се сами чланови породице појављују као жртве ’Трећег рајха’, као свакодневни борци отпора, али никада као ’нацисти.’” (Асман 2011: 231) Прва званична иницијатива у вези са обележавањем логора у Србији, као и отварање првог музеја у коме би посетиоци могли да се упознају са историјом логора, подржана је од стране Секције, управо због недостатка литературе о страдалима у логору. Оформљена је и група преживелих Јевреја 1960. године, који ће се тек касније питати о меморијализацији, а показале се да ће једини разлог за то бити финансијски допринос Савеза јеврејских општина. Једино су преживели логораши помишљали да би се један од очуваних павиљона предратног Сајмишта могао претворити у музеј посвећен логору. Након неуспешних иницијатива Сајмиште добија свој први споменик 1974. године. Како Бајфорд (2011: 107) описује, плоча је вероватно направљена и постављена на напречац, и то од стране неке локалне друштвено-политичке организације која је желела да у јавности покаже како даје свој допринос обележавању годишњице ослобођења града. Међутим, плоча је постављена на неприметном месту, на неугледном неофарбаном зиду, негде на Сајмишту. Нема назнака ко је наручио њену израду, а оно што највише показује однос према жртвама јесте граматички и правописно неисправно уклесан текст, који указује на брзу и површну израду споменика. Преживели логораши били су искључени из овог пројекта. „У позиву за учешће на комеморацијама, које је локални одбор СУБНОР-а сваке године слао Савезу јеврејских општина, увек је било јасно назначено да порука на венцу мора бити етнички неутрална: ’натпис на траци треба да гласи: жртвама фашистичког терора.’” (Бајфорд 2011: 109) Овиме се јасно показује искључивање Јевреја као жртва логора. Како је Богдан Богдановић подигао нов споменик жртвама логора 7. јула 1984, убрзо је то место постало центар окупљања, где су ученици сазнавали о страдању својих предака, што је и обновило идеју да

се Сајмиште претвори у меморијални центар. Према Бајфорду (2011: 118–120), кључни моменат у историји Сајмишта догодио се приликом уписивања логора у званични регистар, као место на коме је ликвидирано око 40.000 жртава. Због финансијске немогућности да се отвори музеј, у замену за то, подићи ће се већи споменик 1995. у знак сећања на „жртве и настрадале у отпору гестаповцима и њиховој логорској полицији”. Очигледна је маргинализација Холокауста, који до сада није био главна тема приликом сећања, већ само инструмент за скретање пажње. Сајмиште је посматрано искључиво као антифашистички споменик. Занимљиво је да се не прави разлика између жртава Јуденлагера и Анхалтерлагера и да се за потребе креирања наратива о народноослободилачкој борби и револуционарној прошлости Београда одбацује адекватно препознавање логора као места Холокауста. Овакво потиснуће, које је Асманова описала, односи се на тенденцију починитеља злочина да променом сећања жртава минимализира своју одговорност за почињене злочине. Иако присуство Јевреја није негирано, приче о трагичним судбинама заточеника Сајмишта симболизовале су заједничку судбину, уместо да су истакнуте особености њихове судбине. Јеврејске жртве стога су остале неадекватно препознате и недовољно истакнуте. Бајфорд (2011: 128) истиче да су јеврејске жртве апсорбоване у ширу категорију жртава, док су њихова специфична искуства маргинализована. У Музеју Бањичког логора и споменику на Сајмишту није било готово никаквог помена о јеврејским жртвама, а, када је јеврејска заједница тражила да се укључи у креирање текста за споменик, нису добили адекватан одговор. Када је споменик коначно откривен, натпис на њему „је био све само не адекватан” (2011: 128).

Чак и пошто је 1987. Сајмиште проглашено за културно добро, наставило је да преовладава мишљење да изглед и функцију овог простора треба да одреде, на првом месту, урбанистички критеријуми и практичне потребе града, и да би на неки начин била грехота ову (у материјалном смислу) вредну локацију посветити искључиво сећању на његову трагичну историју. (2011: 133)

Култура сећања се током касних осамдесетих година прошлог века мења, али маргинализација Јевреја као примарних жртава у Јуденлагер Семлину не престаје. Сада је главни циљ обликовати сећање тако да доминира мотив српског мучеништва. Појавила се нова перспектива историје Другог светског рата која се бавила геноцидом у Независној Држави Хрватској између 1941. и 1945. године. Нова перспектива означила је почетак стварања нове културе сећања у Србији коју је предводила националистичка елита. Она је такође креирала и нов начин гледишта на Старо сајмиште и његову историју. Године 1988. у Српској академији наука и уметности одржана је конференција о Јасеновцу коју је организовао посебан комитет основан 1984. године за прикупљање материјала о геноциду над српским и другим југословенским народима у двадесетом веку. Комитет је формиран као одговор на широко распрострањено уверење међу историчарима на Академији да нико не пише о геноциду из научне перспективе у Југославији и да се не објављују књиге које садрже историјску грађу за светску публику. Циљ одбора био је да идентификује жртве геноцида или политичког терора, истраже масовне гробнице и прикупи архивску грађу о геноциду која је расута по земљи и иностранству. У раним фазама свог рада, Комитет је усвојио панјугословенски приступ проблему геноцида, уступајући место новој верзији обликовања сећања – српским жртвама усташког геноцида. Јасперс у свом делу о питању кривице објашњава: „Сви смо ми склони да себе оправдамо, а да, оптуђујући, нападамо противничку страну.” (2009: 18) Како Бајфорд закључује, „[...] овде није реч

о потпуном прекрајању историје Сајмишта и потискивању Холокауста србијанских Јевреја. Истовремено међутим, у целокупном наративу о геноциду у Другом светском рату [...] научно утемељене чињенице о Јуденлагеру заузимају сасвим периферно место. Јевреји су се, баш као и претходних деценија, означавали као прве (али не и нарочито важне) жртве Сајмишта.” (2011: 146) Управо због тога је филм *Кад сване дан* из 2012. године, о коме ће бити више речи у следећем поглављу, добар репрезент историје Старог Сајмишта, јер не маргинализује жртве које су страдале у логору Јуденлагер Семлин. Асманова (2011: 219) указује и на стратегију екстернализације као стратегију одбацивања кривице, која ће преовладати у наредном периоду, крајем осамдесетих. Она се манифестовала на више начина, као што су пребацивање кривице на друге, негирање сопствене улоге у одређеној ситуацији или кривљење других особа за сопствене поступке или одлуке. Пребацује се кривица Хрватској и одбија се свака врста одговорности за догађаје у логору. Појавило се доста њих којима је чињеница да се логор налазио на територији НДХ била довољна да логор сврстају у усташки логор. „Пошто је сајмиште било под немачком управом и на територији друге државе, тврдили су поједини аутори у Србији, Недићева влада у Београду не може сносити одговорност за Холокауст.” (Бајфорд 2011: 149) Поједини хрватски аутори на овакве су тврдње реаговали контранападом, тврдећи да су Срби највећи крвници. Сврха разних расправа по питању „геноцидности” обе стране била је у контексту ратне пропаганде, која је деведесетих година и те како утицала на мишљења јавности. У оба случаја, како у Србији тако и у Хрватској, постоје аргументи који су се укоренили током времена. У Србији се и даље користи аргумент да је „Сајмиште било у НДХ” као начин да се објасни или оправда Холокауст. У Хрватској постоје људи који и данас сматрају да је логор у Београду био сличан Јасеновцу у броју жртава и окрутностима, што имплицира да НДХ није била јединствени злочинички режим у југословенском контексту. Подизањем споменика 1995. обликован је нов начин сећања, где „[...] постаје јасно да споменик није посвећен само жртвама Сајмишта, већ и жртвама Јасеновца и онима које су убили мађарски окупатори” (Бајфорд 2011: 174). На споменику се нигде не помиње како је основано Сајмиште и да су Јевреји једини којима треба подићи споменик. „Ничим није назначено да су једино Јевреји били жртве систематског уништења, гасним камионом. Особеност судбине Јевреја на Сајмишту поново је била у потпуности маргинализована.” (Бајфорд 2011: 175)

6. Судбина Сајмишта данас

Филм *Кад сване дан*, редитеља Горана Паскаљевића, говори о потпуној и јединственој причи музичара Мише Бранкова, коме се у потпуности променила слика о свету сазнавши о свом пореклу. Наиме, он од удружења Јевреја сазнаје да родитељи који су га одгајали нису његови биолошки родитељи, већ да је усвојен. Сазнаје да су његови родитељи заправо били Јевреји, који су свој живот изгубили у логору. Пре него што су их одвели у логор, свог сина Мишу послали су на село код пријатеља како би га заштитили. Прокопавањем водовода на Старом сајмишту радници проналазе закопану кутију пуну успомена. У тој кутији остало је сећање на једну породицу која је изгубила живот у логору. Наш главни лик сазнаје да су то његови биолошки родитељи и открива једну потпуно нову истину о себи. Та истина која се налазила у кутији остала је као сведочење појединца, које нам на најадекватнији начин може пренети

истину. Овај филм истиче историју Старог сајмишта која се овде посматра као место Холокауста. Описује се судбина страдалих у логору Јуденлагер Семлин, где се не симболизује заједничка судбина свих жртава кроз историју Старог сајмишта, већ је истакнута појединост њихове судбине. Значајно је осврнути се на причу појединца јер управо, како Јасперс наводи, начин на који се несрећа догодила, било то на фронту, у бомбардовању или у концентracионим логорима, утиче на различите личне ставове. Скоро свако је изгубио своје ближње, а „патња се разликује по врсти, а већина има слуша само за своју сопствену” (2009: 22). У филму сазнајемо да Мишини родитељи свој живот губе у гасном камиону. Приказана је потпуна смиреност и неуздраност чувара који су били на дужности.

Кољанин (1992: 140) описао је у свом раду стравичну и неискрену љубазност Немаца према Јеврејима у логору, која није била мотивисана жељом за нормалним људским контактом већ намером да се масовно убијање спроведе ефикасније и без инцидената. Преживела заточеница сведочи да је шофер гасног камиона често долазио у логор, узимао јеврејску децу, делио им бомбоне и миловао их, а нико у логору није слутио да људе одводи у смрт. Возач, као и остали учесници у овом злочину, није се сматрао одговорним за злочин и само је радио свој део посла. Јасперс (2009: 26) издваја моралну кривицу од четири појма кривице, која се односи на недостатак моралног осећаја одговорности и дужности према другима. Она је узрокована унутрашњим недостатком у особи која не може осетити или разумети моралну одговорност. То је недостатак свести о томе шта је исправно а шта не. „Морално се може судити само о појединцу, никад о колективу.” (Јасперс 2009: 32) Управо овакав недостатак моралне свести и одговорности довело је до злоупотребе моћи, насиља и нарушавања људских права. Учесници овог злочина интериоризовали су своје поступке и оправдали их кроз наредбу коју су добили, те нису сматрали себе одговорним за злочин који су и те како починили. За разлику од других учесника у злочину, само код команданта логора Андорфера примећујемо негодовање. Он је након почетка акције „пресељавања”, односно убијања Јевреја у гасним камионима, поново затражио премештај на другу дужност, што оставља утисак да је био узнемирен тадашњом ситуацијом. Остали учесници злочина настављају да обављају своје задатке на функцији, а припадници Полиције поретка добијају награду од четири недеље одсуства након успешно извршених масовних убистава.

Поред судбине Мише Бранкова, провлачи се и прича о пријатељима главног јунака, који су изгубили своје блиске пријатеље и породицу од стране режима. Такав губитак оставља траг за цео живот, а човек је немоћан да добије правду. Било какво противљење „је морало остати ограничено на најинтимнији разговор, а често затомљено и пред најближим пријатељима” (Јасперс 2009: 20). На то што су запалили кућу Мишиног пријатеља, он изјављује: „Живимо у свету некажњеног насиља. Неки људи имају превише заштите, а неки нимало.” (Миша 2012: 53:09) Власти често избегавају одговорност за своје поступке, док су рањиве групе или појединци суочени са недостатком заштите и приступа правди. „Питање кривице није тек питање које нам постављају други, то је питање које постављамо сами себи. Одговор који себи дамо, представљаће темељ наше свести о бивству и наше самосвести.” (Јасперс 2009: 25) Оно што оставља јак утисак јесте унутрашњи дијалог који главни лик Миша води сам са собом. Историјским чињеницама о Јуденлагер Семлину, које сазнаје доласком у музеј, он открива себи потпуно нову слику света и пита се зашто до тада о томе ништа није знао. Он на индиректан начин сматра себе одговорним за његово незнање и то што је стално

прелазио преко реке, али никада није примећивао да пролази управо поред места где је толико људи страдало, а, између осталих, и његови родитељи. Када посећује Старо сајмиште, затиче избеглице које су се ту привремено настаниле, али никада нису добиле адекватан дом. Они живе у хладним баракама, на месту где је хиљаде жртава убијено. Бајфорд објашњава да је главни разлог за преуређење овог простора заправо трошак пресељења породица којима су још педесетих година ту додељени станови. Ни један споменик на Старом сајмишту није приказан у филму, што представља оштру критику на надлежне органе. Наш главни лик, као и много људи који су остали без својих најближих, немају прикладно и уређено место, где би могли да одају поштовање. Само су Јевреји учествовали у збивањима и одавању поштовања јединој категорији жртава у логору. На дан откривања споменика 1995. године учешће Јевреја свело се на полагање венаца, што је представљало једини део церемоније који телевизија није преносила у програму. Јевреји који су изгубили живот у Србији под нацистичком окупацијом били су, по ко зна који пут, заборављени. У филму је приказано да је чак и мишљење друштва такво да не придаје велики значај ономе шта се на том месту догодило. Пођимо од сина главног лика Мише, који на очеву молбу да са својим оркестром изведе песму на комеморацији на Сајмишту, која ће одаги почаст преминулим Јеврејима, не показује нарочито интересовање. Отац Миша објашњава му какво је то место, без било каквог спомена или обележја, где је страдало хиљаде људи, на шта му син одговара: „Па добро, било па прошло, па шта сад. Кога то сад занима? Пусти државу да о томе мисли. Ако то није обележено, има разлог неки зашто то није обележено.” (Мишин син 2012: 1:09:42) Овакав исказ јесте репрезентативни показатељ какав је однос српског друштва и државе према томе. Јасперс (2009: 76) објашњава да је неопходно супротставити се колективном начину мишљења јер једино у нама самимима може доћи до промене. Сваки појединац неће сматрати себе кривим и одговорним за одређене поступке, али једино ће променом нас самих доћи до промене колектива. „Филозофски, стога, први захтев при сваком бављењу питањем кривице јесте бављење самим собом, такво у коме ишчезава раздражљивост колико и склоност агресивном признавању кривице.” (Јасперс 2009: 79) Став „било па прошло” често се користи како би се нагласила идеја да се прошлост не може променити и да је најбоље да се фокусирамо на садашњост и будућност уместо да се стално враћамо на оно што се већ догодило.

Али какво је интересовање за судбину Старог сајмишта данас? Чињеница да је на овом месту страдања замало одржан концерт неколико извођача, уздрмало је део јавности, а концерти су обустављени од стране владе само из разлога што се вест проширила ван границе Србије и нашла се у америчким и израелским новинама. „Холокауст се не посматра као неодвојиви део историје Србије и националног сећања, и злочин чије жртве представљају обавезу целокупног друштва, већ пре свега као део историјске јеврејске заједнице, за чију меморализацију она сноси највећу финансијску и моралну одговорност.” (Бајфорд 2011: 204) Спасићев павиљон на Старом сајмишту, који се састоји од велике дворане и малих конференцијских сала, изнајмљује се за различите друштвене манифестације. Клуб *Посејдон* у том простору организује наступе светски познатих ди-џејева, дочеке Нове године и сличне манифестације. Одржани су бокс мечеви, а у бившем Турском павиљону отворен је ресторан. Ова активност није изазвала озбиљне реакције јавности нити забринутост државе због скрнављења тог места. Бајфорд истиче да, иако постоји наводна брига јавног мњења за Старо сајмиште, заправо

простор већ деценијама није адекватно очуван. Упркос историјском значају Старог сајмишта као места страдања током Другог светског рата постоје контроверзе и недостатак пажње у вези са уређењем и очувањем тог простора у модерном времену и служи „искључиво у функцији задовољења краткорочних потреба: потребе да се умири јавно мњење, убере неки политички поен или, још чешће, да се испуне минимална очекивања међународних организација” (2011: 206). Иницијативе за отварање меморијалног центра или музеја толеранције на Старом сајмишту били су праћени идејом да се простор користи и за друге сврхе, као што су место окупљања младих, изложбени простор, уметничке галерије, итд. Бајфорд изражава забринутост да се историјско значење Старог сајмишта губи у амбицијама да се простор искористи за комерцијалне или забавне сврхе, те да би могућа додатна градња могла додатно променити карактер места. Приликом преговора о будућности Старог сајмишта, где су учествовали претежно архитекти и урбанисти, наглашава се да је препозната потреба да се меморијални комплекс укључи у планове за уређење Старог сајмишта. Оно што је истакнуто као посебно важно јесте да процес ревитализације не сме довести до тога да ово место изгуби своју атрактивност и посетиоце. Предложено је да се садржаји мешају како би се избегла ситуација где би Старо сајмиште било занимљиво искључиво као место сећања, јер као такво не би привукло пажњу шире публике. Дакле, не само да друштво у целини не сматра Сајмиште за место посебно важно већ је и некадашњи председник Србије Борис Тадић изјавио да је Сајмиште „место с кога Србија поручује свету да жели помирење, одаје поштовање свим жртвама у прошлости, али и да жели напред” (Бајфорд 2011: 2015). Зато треба имати у обзир да концентрациони логор никада није био достојно обележен и да жртвама никада није одата адекватна почаст.

На крају филма Миша доводи свој хор како би одали почаст страдалим Јеврејима и то у присуству само неколико десетина људи, на великој пољани Старог сајмишта, без икаквог спомен обележја достојног жртвама. Извешће композицију његовог оца која је писана управо на том месту. Миша је сматрао себе дужним да доврши композицију и да се песма чује јер „док та музика постоји, постојаћемо и ми” (Миша 2012: 1:21:22).

7. Закључак

Проблем лежи у томе што се често не увиђа да сваки покушај да се Сајмиште обнови или улепша, осим меморијалне функције, подразумева постепено ослобађање простора од његове трагичне прошлости. Ово може довести до новог облика маргинализације и заорава уместо адекватног сећања на жртве логора и јединствене историје овог места. Обележавање овог догађаја данас је мање битно у односу на физички простор Старог сајмишта. Различите интерпретације историје овог места довеле су до тога да Сајмиште данас има много симболике, али му недостаје јасно значење. Иако постоји сагласност да се успомена на логор на Сајмишту треба сачувати, недостаје разумевање шта тачно треба да буде објект сећања. Суочавање са прошлосту, са свим њеним аспектима, омогућава нам да научимо из историјских грешака и да се креирају адекватни начини сећања и обележавања места страдања. Само искрено суочавање са прошлосту, признавање кривице, називање ствари правим именом и адекватно обележавање места страдања може нам помоћи да изградимо бољу будућност и избегнемо понављање грешака из прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

- Јасперс 2009: К. Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd: Donacija Konrad Adenauer.
- Бајфорд 2011: Ј. Bajford, *Staro sajmište. Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Кољанин 1992: М. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Асман 2011: А. Asman, *Duga senka prošlosti*, prev. Drinka Gojković, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Paskaljević 2012: G. Paskaljević, *Kad svane dan*, Beograd: Nova film, Maksima film Arsam International Intermedia Network.

RELATION TO THE PAST AND THE HISTORY OF THE HOLOCAUST – STARO SAJMIŠTE

Summary

In this paper, we will deal with the place Staro sajmište, which during the Second World War got a new purpose and became a Jewish camp, as well as with the relationship of society and the government towards this place, which during its history became an instrument of selective memory, and least of all the memory of the victims of the Holocaust. The paper provides a detailed review of Jovan Byford's book *Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested*, which deals with the history of the Staro sajmište from its beginning to the present day. By analyzing the film *Kad svane dan*, we will look back at the story of an individual whose parents were victims of the Holocaust and see that the place of suffering has not been adequately marked to this day, as well as that there is little interest in the victims.

Keywords: *Staro sajmište: A site remembered, forgotten, contested*, Jovan Byford, Staro sajmište, *Kad svane dan*, Holocaust, victims, Judenlager Semlin

Ana S. Ivanović

